

FARIDA KARIMOVA,
NamDU dotsenti, filologiya fanlari doktori

DEBOCHA ISTILOHI, GENEZISI VA SHAKLLANISH TARIXI

Annotatsiya: Maqolada debocha istilohi, genezisi va shakllanish tarixi o'rganilgan. Xususan, mo'tabar manbalar; lug'atlar va ilmiy tadqiqotlardagi ma'lumotlar tahlil qilingan, ularga munosabat bildirilgan va xulosalar chiqarilgan.

Kalit so'z va iboralar: devon, debocha, muqaddima, hamd, na't, devonning yaratilish tarixi, adabiy-estetik qarashlar, nasriy debocha, she'riy debocha.

Abstract: The article examines the revolution, genesis and history of the formation of the preface. In particular, informations from reliable sources, dictionaries and scientific research are analyzed and conclusions are given.

Key words and word expressions: divan, preface, introduction, hamd, nat, history of the creation of the divan, literary and aesthetic views, prose preface, poetic preface.

Sh arq adabiyoti tarixidagi debochalar uzoq tarixga ega bo'lib, shoir hayoti va ijodini o'rganishda muhim adabiy manbalardan biri hisoblanadi. Debochalar, asosan, devonlarga bitiladi va boshqa asarlardan masalalarning qo'yilishi va mazmuni, kompozitsiyasi, bayon uslubi kabi ko'pgina jihatlar bilan tubdan farq qiladi. Ayniqsa, debochalar shoirning tarjimayi holiga oid ma'lumotlar, adabiy faoliyati, asarlarining yaratilish tarixi, adabiy-estetik qarashlarini ifoda etishi jihatidan muhim ahamiyat kasb etadi.

Dastlab debocha istilohiga turli manbalarda berilgan ta'riflarga nazar tashlasak, ular o'rtasida umumiylik bilan birga ayrim farqli jihatlar borligini kuzatamiz. "Farhangi zaboni to'piki"da uning ma'nolari shunday izohlanadi: "Debocha – 1. Libosi ro'yi shohonai az debo do'xtashuda, ki bo zaru qavohir zinat medodaand. 2. Avvali muqaddimai kitobhoi qadim, ki bo zarhal va ranghoi po'rqiymat oroish doda meshud. 3. Maq. sarsuxan, muqaddima, peshguftor. 4. Maq. avval, ibtidoi harchiz. 5. Maq. ruxsora, ro'y". [34.360-361] (Tarjimasi: "Debocha – 1. Qimmatbaho ipak matodan tikilgan va zaru javohir bilan ziynat berilgan shohona libos. 2. Zarhal va qimmatbaho ranglar bilan sayqal berilgan qadimgi kitoblar muqaddimasi. 3. Maj. so'zboshi, muqaddima, kirish so'z. 4. Maj. avval, har narsaning ibtidosi. 5. Maj. yuz, chehra").

Yuqoridagi ta'rifdan ko'rinadiki, qimmatbaho ipak matodan tikilgan va zar-u javohir bilan ziynat berilgan shohona libos, zarhal va qimmatbaho ranglar bilan sayqal berilgan qadimgi kitoblar muqaddimasi, ya'ni boshi debocha deb ataladi. Shuningdek, majoziy ma'noda so'zboshi, muqaddima, har narsaning ibtidosi hamda yuz, chehra ma'nolarini ham ifodalaydi.

"G'iyos ul-lug'at"da keltirilgan ta'rifda debocha podshohlarning bezakli ustki kiyimi, kitobning ziynat berilgan bosh qismi ma'nolarini ifodalashi aytib o'tiladi. Shu bilan birga, "G'iyos ul-lug'at" muallifi Muhammad G'iyosiddin turli manbalarga tayangan holda debochaning quyidagi ma'nosiga ham to'xtaladi: "... va ba munosabati oroish xutbai kitobro niz go'yand. Va ba'ze muhaqqiqon navishtaand, ki debocha ba yoyi ma'ruf va chimi arabī, ya'ne "diboqa" lafzi arabist,

ba ma'nii chehra va ro'y va ruxsora (az "Kanz"), chun xutbai kitob ba manzalai ro'i kitob ast, lihozo xutbai kitobro niz maqozan debocha guftand" [22. 460]. (Tarjimasi: "... kitob xutbasini, ya'ni boshlanish qismini bezash munosabati bilan aytilgan kirish qismiga ham debocha deyiladi. Yana bu so'zning haqiqatini aniqlovchilarning ba'zilar yozadilarki, debocha so'zi bizga ma'lum yuqoridagi "yo" harfi bilan va arabcha "jim" harfi bilan ifoda etilganda arabcha lafz bo'lib, chehra, yuz, yonoq degan ma'nolarni bildiradi. "Kanz ul-lug'at"da shunday deyilgan. Chunki kitobning murojaat – kirish qismi kitobning yuzi maqomidadir. Shuning uchun kitobning xutbasini, kirish qismini ham debocha deb atashgan"). Bundan ko'rinadiki, debocha kirish so'z, so'zboshi demakdir. Yanada aniqroq aytadigan bo'lsak, kitob muallifi xatib, ya'ni xitob qiluvchi, murojaat etuvchi hisoblanadi. Uning o'quvchilari esa muxotab, ya'ni eshituvchi, muxlis sanaladi. Xatib (muallif) o'z o'quvchilariga mazkur kitobi nima haqida ekanligi, nima sababdan ta'lif etilgani, nomi qandayligini aynan mazkur xutba (murojaat) qismida bayon etadi.

Shuningdek, Sayyid Amir Rizaviy tomonidan tuzilgan "Farhangi forsiyi amid" lug'atida debocha va debo so'zlariga quyidagicha izohlar berilgan: "Debo (kasrali dol) nav'e az porchai abrishamiy, porchai abrishamii rangin, deboh va dibah niz gufta shuda, ba arabiy deboj meguyand". (Tarjimasi: Dibo – ism (ot so'z turkumi) (kasrali dol) ipak matosining bir turi. Rangli ipak mato. Diboh va diba ham deyishadi. Arablar diboj deb atashadi). Keyingi ma'lumot quyidagicha: "Deboj – (arabiy: kasrali dol) muarrabi debo, porchai abrishamiy, dayobij va debobij jam". (Tarjimasi: Diboj – (arabcha: kasrali dol) debo so'zining arabcha varianti. Ipak mato. Ko'pligini dayobij va debobij ham deyishadi). So'zning lug'aviy ma'nolari izohidan so'ng uning istilohiy ma'nosi haqida ma'lumot beriladi: "Debocha – (kasrali dol) – muqaddima, sharhe, ki dar avvali kitob navishta shavad, ba ma'niyi ro'y va ruxsora ham gufta shuda, ba arabiy deboja meguyand" [30.430]. (Tarjimasi: Debocha – ism (ot so'z turkumi). Muqaddima, kitobning boshiga yoziladigan sharh. Yuz, ruxsor mazmunlarini ham anglatadi. Arabchada diboja deb aytishadi). Demak, mazkur lug'atlardagi ma'lumotlardan xulosa chiqaradigan bo'lsak, debochaning asl o'zagi debo, ya'ni rangli ipak material bilan bog'liqdir. Odatda, kitobni muqovasozlar chiroyli jildlar bilan bezagani kabi, so'z san'atkorlari ham asarlariga chiroyli boshlanma bilan oroyish berishgan va uni debocha deyishgan. Shuning uchun ham debochaning boshqa bir ma'nosi yuz, chehra, ruxsor bo'lib, bu o'sha ijodkor asarining yuzi, go'zalligini ifodalovchi qismi, sharhi degan ma'noni anglatadi. Bizningcha, fors tilidagi "zebo yoki zeboro'y" (go'zal va go'zal chehrali) so'zlari ham aynan mazkur debo so'zi bilan bog'liqdir. Boborahim Mashrabning quyidagi baytlari bunga dalil bo'la oladi:

*Zebo sanamim gul yuzidin parda ko'tardi,
Olam hama ko'z bo'ldi tomosho qilayin deb*[9.28].

*Zebo sanamim yo'l uza ko'rgach tura qoldim,
Nazzorasidin mahv o'lubon o'tura qoldim*[9. 81].

Keyingi kuzatishlar jarayonida ayrim manbalardagi ma'lumotlar debocha istilohi va uning yuzaga kelish jarayonlari xususidagi fikrlarimizni oydinlashtirishga xizmat qilishi aniqlandi. Xususan, Hasan Anusha boshchiligidagi tuzilgan "Donishnomai adabii forsiy" (Fors adabiyoti ensiklopediyasi) turkumidagi ensiklopedik lug'at "Farhangnomai adabii forsiy"da boshqa manbalarga nisbatan mukammalroq ma'lumotlar keltirilgan. Unda ta'kidlanishicha, debocha pahlaviy tilidagi "deb" so'zi o'zagidan olingan bo'lib, "xutba", ya'ni boshlanma degan ma'noni anglatadi va kitoblarning kirish so'zlariga nisbatan qo'llaniladi[35.599]. Yuqorida tilga olingan manbalardagi fikrlarga qo'shimcha tarzda, diboja so'zi til urmoq (gapirmoq, bayon qilmoq), nur sochmoq va

yorishmoq lugʻaviy maʼnolarini ifoda etishi, shuningdek, sumariy tilidagi “dub” soʻzidan olingan boʻlib, istiloh sifatida lavha va xatt (chiziq) maʼnolarini anglatishi xususida maʼlumot beriladi. Lugʻat muallifi muqaddimalar, avvalo, mantiq fani sohasidagi asarlarga, keyinchalik adabiyot faniga oid kitoblarga, xususan, ilmi badeʼga doir asarlarga yozilganligini taʼkidlaydi. “Durratul-toj” va “Kashshofi istilohoti al-funun” kitoblarida debocha (muqaddima) uchun zarur boʻlgan sakkiz jihat sanab oʻtilganligi va ular “Sakkiz ildiz” nomi bilan mashhur ekanligiga eʼtibor qaratadi:

1. Ilmdan maqsad uning gʻoyasi ifodalanishi uchun.
2. Mazkur ilmning foydasi haqida.
3. Ilmning yoʻnalishini belgilash uchun.
4. Kitobning muallifi, musannifi, mudavvani (devon tartib beruvchi) haqida bahs yuritish uchun.
5. Mazkur ilmning oʻrni, ilmlar orasidagi yaqinlik, aloqadorlik, munosabatlar va boshqalar haqida fikr yuritish uchun.
6. Mazkur ilmning ilmlar orasidagi darajasini belgilash uchun.
7. Ilmning boʻlimlarini koʻrsatib berish uchun.
8. Mazkur ilmni oʻqitish tarzini koʻrsatish uchun.

Debochalarning tarkibi bilan bogʻliq mazkur jihatlar koʻproq turli fan sohalariga taalluqli boʻlgan ilmiy va adabiy boʻlmagan asarlarga aloqadordir. “Adabiy kitoblarning debochalari boshqacha shaklda yozilgan. Asosan, adabiy matnlarning yozuvchilari oʻz mahoratlari va ilmlarini debocha yozishda qoʻllashgan. Zero, debocha kitob yozuvchisining uslubi va tilini namoyon qiluvchi manba boʻlgan”[35.599]. Manbadagi debochalar kompozitsiyasining tavhid (hamd), naʼt, ittihof kabi tarkibiy qismlari ilmi badoyeʼdan foydalangan holda bayon qilinishi, shu bois debochalarning uslubi kitob(asar)ning uslubiga nisbatan ilmiylik va badiiylik kasb etishi, hatto nazmiy debochalarning uslubi hajm va badiiyligi jihatidan asl matndagi sheʼrlardan ajralib turishi xususidagi fikrlar ahamiyatlidir. Muallifning fikricha, debochalarda eng koʻp qoʻllangan sheʼriy sanʼat baroati istehloaddir. Mazkur sanʼat asarning qaysi mavzuga bagʻishlanganiga ishora qilishga asoslanadi. Yaʼni debocha orqali shoir va uning devoni, undagi sheʼrlar haqida tasavvur hosil qilish mumkin. Shuningdek, kitob muallifi va boshqalar tomonidan yoziladigan debochalar, debochalarning nazmiy va nasriy turlari haqida maʼlumot beriladi. Fikrlar soʻngida debocha bilan kitob (asar) matni oʻrtasidagi aloqadorlik boʻlishi lozimligi alohida taʼkidlanadi: “Odatda debochalar oʻziga xos xususiyatlari, jumladan, hajmi, yozilish uslubiga koʻra kitob matniga mos keladi va uning mavzusi bilan hamohanglik kasb etadi”[35.600].

Koʻrinadiki, keltirilgan maʼlumotlarning aksariyati barcha asarlarga, xususan, koʻproq diniy va ilmiy asarlarga yozilgan muqaddimalarga aloqadordir. Chunki debocha istilohining lugʻaviy maʼnosi soʻzboshi, muqaddima, kirish soʻz maʼnolarini ifodalaganligi uchun debocha va muqaddima soʻzlari sinonim tarzda qoʻllangan. Fikrimizni Hakim Sanoiy Gʻaznaviyning “Hadiqat-ul-haqiqat” (“Haqiqat bogʻlari”), Jaloliddin Rumiyning “Masnaviyi maʼnaviy”, Firdavsiyning “Shohnoma”, Saʼdiyning “Guliston” asarlarining misol tarzida keltirilishi ham tasdiqlaydi. Manbada taʼkidlanganidek, barcha kitoblarga yozilgan soʻzboshilar forsiyda debocha, arablarda muqaddima istilohi bilan atalgan[35.600]. Bizningcha, devon soʻzboshilariga nisbatan debocha, dostonlarning kirish qismlariga nisbatan muqaddima istilohini qoʻllash maʼqul.

Shayx Ahmad Taroziyning “Funun ul-balogʻa” asari turkiy tildagi dastlabki adabiyot nazariyasiga oid qimmatli manbadir. Asardagi debocha va uning tarkibiy qismlari xususidagi muallif fikrlari xarakterli. Nazariyotchi olim, avvalo, nazm va nasr hamda ularning farqli jihatlarini haqida fikr yuritadi: “...Va ulamo qoshinda nutq ikki navʼdur: nazm va nasr. Onikim, istisvob bobinda murattab koʻrdilar, “nazm” atadilar. Va onikim, avroq visoqinda parishon topdilar, “nasr” dedi-

lar”[36.32]. Taroziy fikrlarini davom etib, hamd va na’tga to’xtaladi: “Tengri azza va jallag’a hamd ayt-salar, oni tavhid derlar. Va agar Muhammad Mustafo alayhis-salom vas-salomin vasf qilsalar, na’t derlar”. Shundan so’ng nasriy va she’riy asarlarning kompozitsion uzvlari haqida to’xtalib, debocha va uning tarkibiy qismlarini sanab o’tadi: “Nusxaning ibtidosin, agar nasr bo’lsun yo nazm, fотиha o’qurlar. Va avvalindin og’ozi dostongacha debocha derlarki, ul tavhid va munojot va na’t va manoqib va madh va sababi ta’lif bo’lg’ay”[36.32]. Demak, Taroziy fikricha, debocha dostonning boshlanish qismigacha yoziladigan bo’lagi bo’lib, unga Alloh madhi, munojot, Rasululloh na’ti, avliyolar manoqibi, podshoh madhi hamda asar yozilish sabablari kirgan.

Umuman, mumtoz adabiyotda har qanday asarni “Bismillohir rahmonir rahim” oyati bilan boshlash odat bo’lgan. Shundan so’ng Alloh hamdi, munojot (Allohga iltijo), Rasulluloh na’ti, kitobning yozilishiga homiylik qilgan shaxsning fazl va martabasi maqtovi, zamona hukmdori madhi keltiriladi. Keyingi o’rinda asarning yozilish sabablari bayon qilinadi. Garchi Taroziy ta’rifida debochaning ma’lum uzvlari to’g’ri e’tirof etilgan bo’lsa-da, olimning fikrlari devonlar emas, balki dostonlarga (og’ozi dostongacha) taalluqlidir.

XX asrning ikkinchi yarmi va XXI asrning boshlarida yaratilgan ayrim tadqiqot va lug’atlarda ham debochaga berilgan ta’riflar mavjud. Xususan, nazariyotchi olim U.To’ychiyev “Adabiy tur va janrlar” kitobining 2-jildida debochani quyidagicha ta’riflaydi: “Debocha (forscha) – devonga yozilgan muqaddima, bosh so’z (kirish so’z), ko’pincha masnaviy tarzida yoziladi. Debochaning g’azal, masnaviy tarzida yozilishi uning lirika janrlari sirasiga kiruvchi badiiy asar ekanligini ko’rsatadi. Debocha nasr va nazmda yozilishi mumkin. Agar nasrda yozilsa, unda bayt qit’a, ruboiy, nazmlar keltirish mumkin bo’lgan. Navoiy, Nodira devonlaridagi debochalar nasriydir”[5.177]. Izlanishlar jarayonida shu narsa ma’lum bo’ldiki, Sharq adabiyotida devonlarga yozilgan masnaviy shaklidagi debochalar kam uchraydi. O’zbek adabiyotida Muhammad Sharif Shavqiy[25], Nodir-Uzlat[27] devonlariga she’riy debocha yozilgan. Turk shoiri Ahmad Posha devoniga ham katta hajmda masnaviy shaklida debocha yozilgan[33]. Xullas, Sharq adabiyotida yaratilgan debochalarning aksariyati nasriy uslubda bitilgan.

Shu o’rinda ta’kidlash kerakki, U.To’ychiyevning debochalar “...ko’pincha masnaviy tarzida yoziladi. Debochaning g’azal, masnaviy tarzida yozilishi uning lirika janrlari sirasiga kiruvchi badiiy asar ekanligini ko’rsatadi”, degan fikri e’tirozlidir. Chunki she’riy debochalar yozilish uslubiga ko’ra debochalarning bir ko’rinishi, xolos.

Debocha istiloh sifatida keng va tor ma’noda qo’llanilishini nazarda tutish lozim. Debocha istilohi keng ma’noda barcha asarlarning kirish qismlarini ifodalaydi va ko’pincha muqaddima deb yuritiladi. Tor ma’noda esa devonlarga yoziladigan kirish so’zlarni anglatadi va “debocha” deb yuritiladi.

Adabiyotshunoslikka oid qator lug’atlarda ham yuqoridagi manbalarga asoslangan holda shunga o’xshash ta’riflar beriladi[42,20,39,10,26]. Lekin turli tillarda yaratilgan barcha adabiyotshunoslik terminlari lug’atlarida berilgan ta’riflar debochaning mohiyatini to’liq ochib bera olmaydi. Faqat debochalarni har tomonlama chuqur o’rganish va shu asosda uni mukammal ta’riflash mumkin.

Qadimgi Sharq xalqlari adabiyotida barcha asarlarni an’anaviy muqaddima bilan boshlash odat tusiga kirgan edi. Buni professor N.M.Mallayev “An’anaviy muqaddimot haqida” nomli maqolasida ta’kidlab o’tadi[18.10-12].

Adabiyot tarixida yaratilgan turli janrdagi asarlarning kirish qismi, an’anaga muvofiq, hamd-u na’t bilan boshlangan, asar bag’ishlangan shaxs va uning madhiga keng o’rin berilgan, asarning yozilish sabablari hamda asarga qo’yilgan masalalar bayon etilgan. O’zbek adabiyotining ilk namunalari bo’lgan “Devonu lug’otit-turk” (Mahmud Koshg’ariy), “Qutadg’u bilig” (Yusuf Xos Ho-

jib), “Qisasi Rabg‘uziy” (Nosiriddin Burhoniddin Rabg‘uziy), “Muhabbatnoma” (Xorazmiy) kabi asarlarda shu xarakterdagi an’anaviy muqaddimalar mavjud.

Alisher Navoiyning barcha asarlari ham an’anaviy muqaddima bilan ta’minlangan bo‘lib, ularning xarakteri turlichadir. Bunga “Xamsa” dostonlari, “Nazm ul-javohir”, “Arbain”, “Majolis un-nafois”, “Mezon ul-avzon”, “Munshaot”, “Mahbub ul-qulub” kabi asarlarining muqaddimalarini misol keltirish mumkin.

Shuni ta’kidlash kerakki, devon debochalarini odatdagi muqaddimalardan farqlash lozim. Debocha va muqaddima o‘rtasida o‘xshash jihatlar bo‘lsa-da, ular bir-biridan ajralib turadi. Debochalar, asosan, devonlar uchun maxsus yoziladi. Undan tashqari, debochalar o‘ziga xos kompozitsion tuzilish, shakl va mazmun hamda nisbiy mustaqillikka ega bo‘ladi.

Atoqli navoiyshunos olim, professor A.H.Hayitmetov ilk marta o‘zbek shoirlarining adabiy-tanqidiy qarashlarini ifodalovchi shakllardan biri sifatida Alisher Navoiy debochalariga murojaat qildi[41.56]. Akademik B.Valixojayev ham debochalarni adabiy-tanqidiy qarashlarning ifodalaniş “janr”laridan biri, deb e’tirof etadi[13.33-35]. Shuningdek, afg‘on olimi Muhammad Ya’qub Vohidiy Juzjoni Alisher Navoiy asarlarini tavsiflar ekan, “Badoye’ ul-bidoya” debochasini “xutbai davovin” deb ataydi va shoirning alohida asarlari qatorida tilga oladi[23.96]. Rus adabiyotshunoligida qadimiy qolyozma kitoblarning she’riy so‘zboshilarini o‘rgangan V.K.Bilin zamonaviy filologlarning ko‘pchiligi ularni asarning an’anaviy va tuzilishi jihatidan aniq belgilangan qismi, deb hisoblashlarini ta’kidlar ekan, o‘zi ham shu fikrga qo‘shiladi[12.5]. A.S.Demin esa qadimiy rus qo‘lyozmalaridagi so‘zboshilarni asarning mustaqil qismi, o‘ziga xos janr, deb e’tirof etadi[14.257].

Keyingi yillar matbuotida navoiyshunos Sultonmurod Olimning Alisher Navoiy asarlarining janrlar miqdori xususidagi maqolasi e’lon qilindi[31]. Maqolada debocha alohida janrlar qatorida sanab o‘tilgan. To‘g‘ri, debocha faqat devonning tarkibiy qismi sifatida mavjuddir. Ammo mohiyatan shoirning tarjimayi holi, faoliyati, ma’naviy qiyofasi, ijodiy merosi, devon badiiyati va shoir adabiy-tanqidiy qarashlarining o‘ziga xosligini ifoda etuvchi debochalar alohida olinganda ham mustaqil ma’no va kompozitsion yaxlitlikka ega bo‘ladi. Axborot berish tamoyili ustunlik qilsa-da, debochalar nasriy va she’riy qismlardan tashkil topgan badiiyat namunasi sifatida ham ahamiyatlidir. Debochaning janr sifatidagi maqomini debochalardan alohida to‘plamlar tuzilishi yoki mustaqil asar tarzida ko‘chirilishi ham tasdiqlaydi. Xususan, “Ketobxonai majlisi sho‘roi islomiyi Eron” qo‘lyozmalar fondida saqlanayotgan “Majma’ al-afkori nodir va kamyob” deb nomlangan 14609-raqamli qo‘lyozmada 60 dan ortiq turli asarlarga, jumladan, devonlarga yozilgan debochalar jamlangan[21]. O‘zR FA Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi fondidagi 401/III-raqamli qo‘lyozmada Amiriy debochasi alohida asar sifatida ko‘chirilgan [7].

Ularda qo‘yiladigan masalalar keng ko‘lamli va aniq belgilangan bo‘lib, mazmun va shakl uyg‘unligi doirasida badiiy tasvir vositalari orqali bayon etiladi. Shuningdek, debochalar o‘ziga xos kompozitsion tuzilishga ega. Ishimizda, asosan, devon debochalari tadqiq etildi.

Devon debochalari o‘ziga xos xususiyatlarga ega va boshqa asarlarning muqaddimalaridan, garchi ayrim o‘rinlarda sinonim tarzida ishlatilsa-da, ko‘p jihatlari bilan farq qiladi. Debochalar, eng avvalo, o‘ziga xos kompozitsion tuzilishga ega bo‘ladi: hamd-u na’t bilan boshlanib, sahu xatolar uchun uzrxohlik bilan yakunlanadi. Shoir hayoti va ijodiga doir ma’lumotlar, davr hukmdori madhi, shoirning o‘z ustozlariga bo‘lgan muhabbati, devon mundarijasi bilan tanishtirish kabi qator masalalar debocha kompozitsiyasida muhim o‘rin egallaydi. Debochalar, asosan, devonning o‘ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqqan holda yoziladi. Shuning uchun devonning o‘ziga xosligi, uning tuzilish tarixi bilan tanishtirish muhim o‘rin tutadi. Masalan, Alisher Navoiy “Badoye’ ul-bidoya” debochasida devon tuzish tarixida yangilik bo‘lgan devonning qay tarzda bunyodga

kelganligi va boshqa devonlardan farqli jihatlarini bayon etishga alohida e'tibor beradi. Debochalarning muhim xususiyatlaridan biri uning ijodiy-biografik xarakterda bo'lishidir.

Shuningdek, ilmiy-filologik, tarixiy, memuar va boshqa nasriy asarlarda ham kuzatilishi mumkin bo'lgan bir qancha xususiyatlar debochada o'zining yorqin ifodasini topgan. Xususan, fikrlar bayonidagi ko'tarinkilik, obrazlilik, ya'ni dabdabali sharqona uslubning hukmronligi debochalarga xos xususiyatlardandir. Bunda debocha muallifi fikrlarini uzundan uzoq jumlar, murakkab tashbehtar, istiora va obrazli parallelizmlar orqali ifodalashga intiladi.

Debochalarda Qur'on oyatlari va hadislar keltirish yoki ularga ishora qilish, ya'ni iqtibos san'ati ham ko'p qo'llanadi. "Iqtibos – mushtarak san'atlar jumlasidan bo'lib, nasr va nazmda bayonning yorqin va go'zal ifodasi uchun oyat va hadislar keltirish usuli"[16.27]dir. Hakim Sanoiy, Xusrav Dehlaviy, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Muhsiniy va boshqa shoirlar debochalarida bu san'atning namunalari ko'p uchraydi.

Debochalardagi nasriy bayon davomida masnaviy, ruboiy, qit'a, bayt kabi turli janrdagi she'riy parchalar berib boriladi. Bu parchalar, Xusrav Dehlaviy ta'kidlaganidek, nasr go'zalligini oshiradi, shuningdek, nasrdagi fikrlarni dalillash, davom ettirish, xulosalash kabi vazifalarni bajarishga xizmat qiladi.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda debochani shunday tavsiflash mumkin: *shoirning tarjimai holiga doir ma'lumotlar, shoir va zamon, shoir va adabiy muhit mavzusi, asarlarining yaratilish tarixi, devonning o'ziga xos xususiyatlari, adabiy-estetik qarashlari ifodalangan, muayyan kompozitsion tuzilish, uslub va poetik xususiyatlarga ega bo'lgan hamda devonlarga muqaddima o'rnida yoziladigan ilmiy-badiiy xarakterdagi nasriy, she'riy yoki nasriy-she'riy asar debochadir.*

Navoiydan keyingi davrda yashagan qator shoirlar ham o'z devonlariga debocha yozganlar va bu sohadagi an'analarni davom ettirishga intilganlar. Ularning debochalarida yuqoridagi xususiyatlar bilan birga o'ziga xos jihatlar ham paydo bo'ldi. Bular biografik ma'lumotlarga debochada kengroq o'rin berish, davrning ijtimoiy-siyosiy voqealarini tasvirlashda aniqlikka intilish (Munis debochasi), barcha asarlar ro'yxatini keltirish (Ogahiy debochasi), fikrlarni dalillash maqsadida ko'plab Qur'on oyatlaridan foydalanish (Tabibiy, Muhsiniy debochalari), debochaning yozilgan vaqtini ko'rsatish (Muhsiniy debochasi) kabi xususiyatlardir.

Debochaning o'ziga xosligini bilish uchun alifbo tartibidagi devonning vujudga kelish jarayoniga oydinlik kiritish muhimdir. Devon tuzish, asosan X-XI asrlardan boshlangan. XI asr shoirlari Unsuriy, Farruxiy, Manuchehriy, Mas'ud Sa'di Salmon, Hakim Sanoiyning devonlari bizgacha yetib kelganligi xususida E.E.Bertels tadqiqotlarida ma'lumot beriladi. Bu davrdagi devonlarda asosiy o'rinni qasida janri egallagan bo'lib, g'azalga esa kam e'tibor berilgan. Muallif faqat XI asrning ikkinchi yarmi va XII asr boshlarida yashab ijod etgan Hakim Sanoiy ijodida g'azal alohida poetik janr sifatida rivojlana boshlaganligini ta'kidlaydi[8.455]. I.S.Braginskiy ham XI asr shoiri Hasan G'aznaviy devoni yaratilishi bilan g'azal janri devonlarda alohida bo'lim sifatida o'rin egallay boshlaganligini uqtirib o'tadi[11.169]. Sharqshunos Sh.Shomuhamedov fors-tojik adabiyotida g'azalning paydo bo'lishi xususida fikr yuritarkan, shunday yozadi: "Fors adabiyoti tarixida g'azal formasi X-XI asrlardayoq ma'lum edi. Hatto Hasan G'aznaviy (XI asr) kabi shoirlar g'azalni o'z devonlarida ayrim bo'lim qilib ajratganlar. Ammo, shunga qaramay, g'azal u davrda hali tamoman mustaqil janr darajasiga ko'tarila olmagan edi"[37.40].

X-XII asrlarda shakllana boshlagan g'azal XIII-XIV asrlarga kelib Sa'diy va Hofizlar ijodida o'zining yuksak takomiliga erishdi. Buni A.Mirzoyev[19.50-55], A.Hayitmetov[40.82-114], Yo.Ishoqov[15], N.Mallayev[17.3-13], O.Nosirov[28] kabi adabiyotshunos olimlar ham o'z tadqiqot va maqolalarida ta'kidlab o'tishgan. Sharq xalqlari adabiyotida g'azalchilikning rivojlanishi bilan devon qat'iy bir shaklga ega bo'la boshladi.

Sadriddin Ayniy “Shayx Muslihiddin Sa’diy Sheroziy” nomli ilmiy tadqiqotida dastlab alifbo asosida devon tartib berish odat emasligini ta’kidlab, Sa’diy devonini alifbo asosida tartibga solish Besutun taxallusli Ali binni Ahmad ibni Abubakr degan shaxs tomonidan amalga oshirilganligini soʻzlaydi. Shu oʻrinda S.Ayniy Sa’diy “Kulliyot”iga Besutun tomonidan yozilgan debocha-ning qisqacha mazmunini keltiradi: “...Bir gʻazalni Sa’diy kulliyotidan qidirib topolmadik. Shu munosabat bilan doʻstlar mendan Sa’diy devoniga fehrast tuzishimni iltimos qildilar. Men 726 (1326)-yilda bu ishni bitirdim. Shu vaqtda doʻstlardan biri Sa’diyning bir baytini menga yozib berib, bu bayt bor gʻazalni topib berishimni soʻradi. Men oʻz fehrastim boʻyicha qancha qidirsam ham, u gʻazalni topolmadim. Chunki men fehrastni gʻazalning bosh harfi boʻyicha tuzgan edim. Haligi bayt gʻazal oʻrtasidagi bayt boʻlgani uchun topib boʻlmadi. Shu voqeadan soʻng bu tartib-ning xato ekanligini anglab, qaytadan ishlab, fehrastni har gʻazalning oxirgi harfi boʻyicha tuzdim va bu ishni 734 (1334)-yilda tugatdim”[6.178].

Shuningdek, professor Sh.Shomuhamedov ham Sa’diy “Kulliyot”idagi sheʼrlarning qofiya va radifga qarab alifbo asosida Ali binni Ahmad ibni Abubakr Besutun tomonidan joylashtirilganligini ta’kidlaydi[38.25].

Demak, Sharq xalqlari adabiyotida alifbo asosida devon tartib berish shundan soʻng qatʼiy bir qoidaga aylangan. Ayni paytda, Sa’diygacha boʻlgan shoirlarning devonlari ham shu asosda qayta tuzila boshlagan.

Oʻzbek adabiyotida Lutfiy, Sakkokiy, Atoyi kabi shoirlar fors-tojik shoirlari ijodidagi anʼanalar-ni davom ettirganlari holda oʻzbek gʻazalchiligini muhim yutuqlar bilan boyitdilar. Ular oʻz asar-larining keng xalq ommasiga tezroq yetib borishini istar edilar. Shu istak faqat til tanlashdagina emas, adabiy janr tanlashda ham ahamiyatli boʻldi”[29.49]. Ular oʻz sheʼrlaridan devon tuzdilar va bu devonlarda, asosan, xalq ommasiga yaqin boʻlgan gʻazal janri yetakchi oʻrin egallagan edi. Mutafakkir shoir Navoiy oʻzigacha boʻlgan oʻzbek shoirlarining gʻazalchilikda toʻplagan yutuq va tajribalarini oʻrganish, shuningdek, fors-tojik sheʼriyatining yirik namoyandalari anʼanala-rini ijodiy oʻzlashtirish asosida oʻzbek gʻazalchiligini jahon miqyosiga olib chiqdi. Devonlarda gʻazalga keng oʻrin berish oʻzbek adabiyotida Lutfiy, Gadoyi, Atoyilardan boshlangan edi. Devon tuzishning bu xususiyati Navoiy ijodida yanada qatʼiylashdi va keyingi davr shoirlari tomonidan bu anʼana davom ettirildi. Tadqiqotlardan maʼlum boʻladiki, Navoiyga qadar ijod qilgan oʻzbek shoirlari orasida eng koʻp gʻazal muallifi Hofiz Xorazmiydir. Uning devonida jami 1052 ta gʻazal mavjud. M.Sulaymonovning taʼkidlashicha, Hofiz Xorazmiy gʻazallari Navoiygacha boʻlgan turkigoʻy shoirlar merosidan koʻproqdir. Lekin qandaydir sabablarga koʻra, shoir ijodi Navoiyga maʼlum boʻlmagan[32.54].

Taʼkidlash kerakki, devon tuzishdek mashaqqatli va zahmatli ish nihoyasiga yetgandan soʻng, devonning yaratilish tarixi va oʻziga xos jihatlari xususidagi tafsilotlar bilan kitobxonni xabardor qilish istagi ehtiyojga aylanadi. Ana shu zarurat tufayli devonning boshlanish qismida koʻtarin-ki uslubda (devon yakunlanganligi uchun shoirning kayfiyati bayramona boʻlishi tabiiy) bitilgan lirik boshlanma paydo boʻldi va debocha deb ataldi. Sharqdagi shoirlarning sheʼriy toʻplamlari – devonlar odobi tasnif, yaʼni kitob tasnif qilish qonun-qoidalari asosida shakllana boshladi. Unga koʻra, har qanday asar basmala – “Bismillohir rahmonir rahim” oyati bilan boshlanishi, hamd-u naʼtdan soʻng kitob taʼlif etilishi sabablari bayon etilishi, shundan soʻng asarning asosiy mazmu-niga oʻtish odat tusiga kira boshladi. XI asr oxiri va XII asr 1-yarmida yashab ijod etgan Hakim Sanoiydan soʻng oʻnlab fors-tojik shoirlari debochanavislik anʼanalarini ijodiy davom ettirdilar. XV asrga kelib odobi tasnif takomillashdi, Navoiy ijodi misolida rasmiy devon uslubi shakllandi. Uning birinchi sharti devonning debocha bilan boshlanishidir. Shuni taʼkidlash lozimki, rasmiy devonlarning boshqa xususiyatlari ham debochada aks etadi va ular devon kompozitsiyasi bi-

lan uzviy aloqadorlik kasb etadi. Mutafakkir shoir devon va har bir harf gʻazaliyotining avvali Allohning hamdi va Rasululloh naʼtiga bagʻishlanishi, keyin orifona va oshiqona gʻazallar oʻrin olishi, gʻazallarning misra oxiridagi tovushlarga koʻra alifbo tartibida joylashtirilishi va arab-fors alifbosidagi 32 ta harfning barchasida yaratilishi, devondagi gʻazallarning mavzu jihatidan kengligi va kompozitsion yaxlitligi kabi masalalarga alohida eʼtibor qaratdi. Navoiy Sharq devonchiligi anʼanalarini mukammallashtirib haddi aʼlosiga yetkazdi. Uning “Badoyeʼ ul-bidoya” va “Xazoyin ul-maoniy” devonlari Sharq devonchiligining yuksak namunalari sifatida maydonga keldi. Shu jarayonning mahsuli sifatida rasmiy devon uslubi shakllandi.

Alisher Navoiy oʻz ijodiga fors-tojik shoirlari Xusrav Dehlaviy, Hofiz Sheroziy va Abdurahmon Jomiyning taʼsiri katta boʻlganligini “Badoyeʼ ul-bidoya”, “Xazoyin ul-maoniy” debochalarida, “Muhokamat ul-lugʻatayn”, “Mahbub ul-qulub” va boshqa asarlarida taʼkidlab oʻtadi. Xususan, Xusrav Dehlaviy sheʼriyatining soddaligi va badiiy goʻzalligi shoirning qalbini oʻziga rom etgan. Bu haqda A.Hayitmetov shunday yozadi: “Uning, yaʼni Navoiy gʻazallarining tili va stili oʻsha davrga nisbatan soddaligi, anglashilarligi bilan hatto dostonlari, prozaik va ilmiy asarlaridan ham yaqqol ajralib turadi. Bunda, ayniqsa, Xusrav Dehlaviyning roli katta boʻldi. Dehlaviy gʻazallaridagi badiiy soddalik, turkistoniy stil koʻp oʻzbek shoirlarining diqqatini oʻziga tortgan va bu davrda Dehlaviy gʻazallarining muxlislari boshida esa Navoiy va Husayn Boyqaro turar edi”[40.88].

Navoiy “Xazoyin ul-maoniy” debochasida yozishicha, Husayn Boyqaro unga Xusrav Dehlaviy toʻrt devon tuzganligi, lekin ularning nomi maʼlum boʻlsa ham, oʻzi yetib kelmaganligi haqida gapiradi. Shu oʻrinda shoirga dastlabki ikki devonini tugatganidan soʻnggi davrda yozilgan sheʼrlari ham “ikki devon chogʻli”, balki undan ham ortiqroq miqdorga yetganligini aytadi va bu tarqoq sheʼrlarni tartibga solishni buyuradi: “Bir oʻz asrida ganji maʼnaviy Mir Xusrav Dehlaviyni derlarkim, sulton Malikshoh Alp Arslon otiga toʻrt devon murattab qilmish boʻlgʻay va xotimasini aning oti bilan muzayyal etmish boʻlgʻay, bu ish ul zamonning yaxshi-yomoni qulogʻigʻa yetmish boʻlgʻay, agarchi bu soʻz mazkurdur, ammo ul devonlar maʼdumdur va ul maʼdumlarning agarchi asomiysi mavjuddur, ammo vujudi nomaʼlumdur... Chun senga tavfiq madad qilibturu bu maqsudning hech kimga yigʻilmogʻon moddasi yigʻilibturu, tilarbizkim, fursatni gʻanimat bilgaysen-u bu muddao husuligʻa ragʻbat qilgʻaysen”[2.14].

Yuqoridagilardan koʻrinadiki, Navoiy Xusrav Dehlaviyning besh devoni bilan tanish boʻlmagan. Hatto beshinchi devonining borligi ham maʼlum boʻlmagan. Buning sababi qoʻlyozma asarlarning oʻsha davrda juda qiyinchilik bilan tarqalishidir. Xusrav Dehlaviy gʻazallari oʻz zamonasida ham katta shuhrat qozongan edi. Kotiblar Xusrav Dehlaviyning beshta devonidagi oʻzlari-ga yoqqan eng yaxshi sheʼrlarini koʻchirib olganlar va terma devonlar tuzganlar. Shuningdek, devondagi sheʼrlarni alfavit tartibida tuzish odat tusiga kira boshlagach, shoir sheʼrlari, xususan, gʻazallaridan alohida devonlar tartiblangan[24]. Bunday devonlar xalq orasida keng shuhrat qozongan. Shuningdek, ular Navoiy davrida ham mashhur boʻlgan. Shoir “Badoyeʼ ul-bidoya” debochasida yozadi: “Ammo ashʼor tadvin qilgʻonlardin baʼzikim, baqo mulkida foniydurlar va baʼzikim, holo fano dayrida boqiydurlar – avvalgi zumradin boʻvujudi dard beshasining gʻazanfari va ishq otashgohining samandari, javohiri maʼnaviysi Amir Xusrav Dehlaviy va ... Xoʻja Hofiz Sheroziy ... Mavlono Abdurahmon Jomiy devonlari oroda boʻlgʻay”[1.14]. “Muhokamat ul-lugʻatayn”da esa quyidagilarni oʻqiymiz: “Oʻqurigʻa davovindin bu faqir mutolaasigʻa koʻp mashgʻul boʻlmogʻon devon oz ermish. Bataxis ishq va dard ahlining rahbar va peshravi Xusrav Dehlaviy devonikim, oshqlikda dard va niyoz, soʻz va gudoz tariqin ul muntashir qildi va oning ishq mashʼalidin bu partav olam tiyra xokdonigʻa yoyildi”[3.19]. Demak, Navoiy Xusrav Dehlaviyning Xurosonda keng tarqalgan terma devoni, shuningdek, devon debochalari bilan tanish boʻlganligi shubhasizdir. Navoiy devonlariga debocha bitar ekan, oʻz salaflarining bu sohadagi taj-

ribalariga suyanan, ulardan ko‘p narsa o‘rgangan. Shuningdek, shoir ijodiy tamoyillaridan kelib chiqqan holda ularga o‘ziga xos tarzda yondashgan.

Xusrav Dehlaviy debochalarida badiiy ijod masalalarining juda ko‘p jihatlari qamrab olinadi. Navoiy, albatta, Dehlaviy debochasida qo‘yilgan masalalarning nihoyatda keng ko‘lamli ekanligini va devon debochasi doirasi bu masalalarning bayoni uchun torlik qilishini yaxshi anglagan. Shuning uchun shoir o‘zining so‘z va she‘r, nazm va nasr, til va vazn, poetik san’atlar, ustozlari ijodiga munosabati kabi qator masalalar haqidagi adabiy-nazariy qarashlarini, o‘rni-o‘rni bilan ularning ko‘pchiligiga debochada ham to‘xtalsa-da, asosan, “Xamsa”, “Majolis un-nafois”, “Muhokamat ul-lug‘atayn”, “Mezon ul-avzon” kabi asarlarida batafsil yoritadi. Navoiy debochada birinchi galda bevosita devonning yaratilishi va undagi she‘rlar bilan bog‘liq masalalarni bayon etishga intiladi. Bu bilan shoir debochalarining hajman ixcham, mazmunan yetuk bo‘lishiga erishadi. Zotan, Navoiy debochalari o‘zining g‘oyaviy mazmuni, o‘ziga xos shakli, badiiy go‘zalligi bilan diqqatga sazovor bo‘lib, nihoyat darajada mukammaldir. Badiiy va ilmiy asardagi mukammallik esa o‘z-o‘zidan bunyodga kelmaydi. Zero, an‘analarni chuqur o‘rganmay, ularni ijodiy rivojlantirmay turib, yangilik yaratish mumkin emas.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Алишер Навоий. Бадоеъ ул-бидоя. МАТ, 20 жилдлик, 1-жилд. – Тошкент: Фан, 1987.
2. Алишер Навоий. Фаройиб ус-сигар. МАТ, 20 жилдлик, 3-жилд. – Тошкент: Фан, 1988.
3. Алишер Навоий. Муҳокабат ул-лугатайн. МАТ, 20жилдлик, 16-жилд. – Тошкент: Фан, 2000.
4. Алишер Навоий: қомусий лугат. 2 жилдлик, 1-жилд. – Тошкент: Шарқ, 2016.
5. Адабий тур ва жанрлар. 3 жилдлик. 2-жилд. – Тошкент: Фан, 1992.
6. Айний С. Асарлар. 8 жилдлик, 8-жилд. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги бадий адабиёт наириёти, 1967.
7. Амирий. Девон. ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Давлат Адабиёт музейи фонди, 401// III-рақамли қўлёзма.
8. Бертельс Е.Э.. Избранные труды. История персидско-таджикской литературы. – М.: ИВЛ, 1960.
9. Бобораҳим Маишраб. Меҳрибоним қайдасан. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат наириёти, 1990.
10. Болтабоев Ҳ. Адабиётишунослик энциклопедияси. – Тошкент: Mumtoz so‘z, 2015.
11. Брагинский И.С. Из истории персидско-таджикской литературы. Избранные работы. – М.: Наука, 1972.
12. Былинин В.К. Стихотворение “Предисловия многообразна” в рукописях первой половины 17 века // Записки отдела рукописей. – М.: Книга, 1983.
13. Валихўжаев Б. Ўзбек адабиётишунослиги тарихи. – Тошкент: Ўзбекистон, 1993.
14. Демин А.С. Писатель и общество в России 16-17 веков. – М.: Наука, 1985.
15. Исҳоқов Ё. Навоийнинг илк лирикаси. –Тошкент: Фан, 1965.
16. Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Тошкент: Зарқалам, 2006.
17. Маллаев Н. Ўзбек адабиётида газал ва унинг ривожиди Навоийнинг роли ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари, 1961, 3-сон.
18. Маллаев Н. Анъанавий муқаддимот ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти, 1971, 1-сон.
19. Мирзоев А. Рудаки и развитие газели в X-XV вв. – Душанбе: Госиздат, 1958.
20. Миллер Б.В.. Персидско-русский словарь. – М.: 1953.
21. Мажмаъ ал-афкори нодир ва камёб. Кетобхонаи мажлиси шўрои исломии Эрон, қўлёзма № 14609.

22. Муҳаммад Ғиёсиддин бинни Жалолиддин бинни Шарофиддин. *Ғиёс ул-луғат, иборат аз се чилд, чилд I*. – Душанбе, Адиб, 1987.
23. Муҳаммад Яъқуб Воҳидий Жузжоний. *Мусаннифоти Амир Алишер Навоӣ // Амир Алишер Навоӣ “Фонӣ”*. – Қобул: 1346 ҳ.
24. Мусаев Б. *Амир Хусрав Деҳлавийнинг “Тухфат ус-сизар” девони ғазалларининг текстологик тадқиқоти. Монография*. – Тошкент: 2020.
25. Муҳаммад Шариф Шавқий. *Дебочаи девон ва ғазалиёти Шавқий, қўлёзма, инв. № 1634*.
26. *Навоӣ тили луғати*. – Тошкент: Шарқ, 2018.
27. *Нодир-Узлат. Девон. ЎзФА Ғафур Ғулом номидаги Қўқон адабиёт музейи фонди, қўлёзма, инв. № 474*.
28. Носиров О. *Ўзбек адабиётида ғазал*. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат наشريёти, 1972.
29. Носиров О. *Ўзбек классик адабиётида ғазал жанрининг шаклланиши ва тақомили: филол. фанлари номзоди. ... дисс.* – Тошкент: 1968.
30. Саййид Амир Ризавий. *Фарҳанги форсийи амид*. – Техрон: Интишороти Фуъод. 1374(1995).
31. Султонмурод Олим. *Навоӣ қанча ва нечта жанрда асар битган? // Янги Ўзбекистон, 2023 йил 1 февраль, 21-сон, 6-саҳифа*.
32. Сулаймонов М. *Адабий таъсир ва ижодий муштараклик // Ўзбек тили ва адабиёти, 2017, 1-сон*.
33. Tahir Üzgör. *Türkçe Dîvân dîbâceleri*. – Ankara: Kültür Bakanlığı, 1990.
34. *Фарҳанги забони тоҷики. Иборат аз ду чилд, чилди I*. – М.: СЭ, 1969.
35. *Фарҳанномаи адабии форсий. Чилди дуввум. Чилди I*. – Техрон: Созимони чоп ва вузароти фарҳанг ва иршоди исломӣ, 1381/2003.
36. Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. *Фунун ул-балог*. – Тошкент: Хазина, 1996.
37. Шомухамедов Ш. *Ҳофиз Шерозий*. – Тошкент: Фан, 1965.
38. Шомухамедов Ш. *Саъдий Шерозий*. – Тошкент: Фан, 1964. Носиров О. *Ўзбек классик адабиётида ғазал жанрининг шаклланиши ва тақомили: филол. фанлари номзоди. ... дисс.* – Тошкент: 1968.
39. *Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдлик, 1-жилд*. – Тошкент: ЎзМЭ Давлат миллий наشريёти, 2006.
40. Ҳайитметов А. *Навоӣ лирикаси*. – Тошкент: Ўзбекистон, 2015.
41. Ҳайитметов А. *Алишер Навоӣнинг адабий-танқидий қараишлари*. – Тошкент: Фан, 1959.
42. Ҳомидий Ҳ., Абдуллаева Ш., Иброҳимова С. *Адабиётшунослик терминлари луғати*. – Тошкент: 1970.

